

ACADEMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS

COMITE INTERACADEMIQUE DE BALKANOLOGIE
DU CONSEIL DES ACADEMIES DES SCIENCES ET DES ARTS
DE LA R.S.F.Y.

INSTITUT DES ETUDES BALKANIQUES

BALCANICA

ANNUAIRE DE L'INSTITUT DES ETUDES BALKANIQUES

XIII - XIV

RECUEIL DES TRAVAUX A L'HOMMAGE
DU PROFESSEUR RADOVAN SAMARDŽIĆ,
MEMBRE CORRESPONDANT DE L'ACADEMIE SERBE
DES SCIENCES ET DES ARTS, A L'OCCASION
DE SON SOIXANTIEME ANNIVERSAIRE

BELGRADE 1982—1983.



Никола Тасић

Балканолошки институт САНУ
Београд

КУЛТУРНО-ИСТОРИЈСКО ТУМАЧЕЊЕ ВЕЗА ИЗМЕЂУ ЈУГОСЛОВЕНСКОГ ПОДУНАВЉА И ПОНТСКО-СТЕПСКИХ ОБЛАСТИ У ЕНЕОЛИТУ

Археолошки налази откривени последњих деценија на подручју југословенског Подунавља и у суседним областима скренули су на себе пажњу једном врстом материјала у коме се огледају врло јаке везе с културама које се током енеолита развијају у понтско-степским областима. Овај материјал је углавном археолошки валоризиран, одређена је његова временска и културна припадност, утврђене су аналогije, намена и сл. (*Praistorija*, 1979, 381; Н. Тасић, 1982). Оно чиме бисмо се ми на овом месту желели да бавимо односи се пре свега на историјску интерпретацију ове врсте налаза, изузетно значајних не само за утврђивање релативно-хронолошких односа удаљених области, већ и за тумачење једног сложеног процеса који се у литератури назива „индоевропеизација” култура европског континента.

После неолитске револуције, померања већих популационих група од степских области између Дњепра, Дњестра и Црнога мора према средњој и југоисточној Европи означавају онај преломни тренутак у развоју култура који се с правом сматра историјским међашем између две праисторијске епохе. Међутим, одмах треба напоменути да сеоба „степских пастира” или индоевропска сеоба није временски ограничена, краткотрајна појава. То није краткотрајан продор племена — удар, већ постепено померање већих популационих група, њихово стапање са првим суседима, с којима даље крећу према западу и југозападу у освајању нових површина корисних за своја стада. У тим покретима посебно место имају носиоци јамне културе, индоевропска племена која су живела на простору северно од Црног мора и Кавказа, између Дњепра и Волге. Њихово померање из матичних

области према Карпатском басену и југословенском Подунављу одвијало се на следећи начин: степске културе — Средњи Стог II, јамна и друге — из климатских, економских, а, вероватно, и демографских разлога — крећу се према западу и југозападу вршећи снажан притисак на ране енеолитске културе у доњем Подунављу и Молдавији типа Трипоље-Cucuteni. Као резултат првих додира инвазионог и аутоктоног становништва настала је Горожд-Усатово култура, за коју није сасвим извесно да ли су њени носиоци већ индоевропска племена или она само означава симбиозу стилова Трипоље Б и Cucuteni А културе са источним суседима. Због чињенице да се у Усатово култури јављају јамни гробови, вероватнија је претпоставка да је процес „индоевропеизације“ започео већ у тој култури (V. Zbenovich, 1973; E. Comsa, 1976, 43). Формирањем у Украјини, Молдавији и у доњем Подунављу јаког центра култура степског обележја (секундаран центар), створени су услови за даља померања и освајања подручја према западу. У реконструкцији путева продирања, уз претпоставку да се племена крећу заједно са стадима, може се рачунати са два основна правца продирања према Карпатском басену: а) јужнокарпатски или подунавски пут који је од Добруце и Базарганских степа ишао преко Мунтеније, Олтеније до румунског и српског Баната, а затим даље према централним областима Карпатског басена и средње Европе, односно преко Дунава на Балканско полуострво; б) севернокарпатски правац ширења ишао је уз Дњестар до јужне Пољске, уз варијанту скретања преко Карпатских превоја ка горњем току Тисе, одакле се популационе масе сливају у Панонски басен.

Први и најранији остаци материјалне културе који би наговештавали касније шире покрете народа везани су за Tiszapolgarsku и Salcuta културу. Остава кремених ножева из Кладова, налази из гробова некрополе Decia Mureşului у Румунији и у новије време откопан гроб код Csongrád-а у Мађарској били би најранији налази који припадају степским културама (M. Garašanin, 1961, 11 ид.; St Kovacs, 1932, 89 ид.; I. Ecsedy, 1975). Временски они претходе јамној култури и припадају познатом хоризонту маријуполских гробова (некропола код Жданова-Маријупоља).

После ових првих података следе други налази материјалне и духовне културе који се са мање или више успеха везују за своје степске узор. Тој групи припада и керамика на налазиштима у југословенском Подунављу и, шире, у југоисточној Европи, која је украшавана врпчастом — Schnur или Wickelschnur — орнаментиком. Са једне стране, ту је налаз посуде из хумке код Српског Крстура, у чије се степско порекло не сумња, а са друге стране, ту се налази на велики број посуда (претежно фрагмената), на простору од Карпата до Пинда и Тесалије, чија је површина украшавана у техници која води порекло из степских култура јужне Русије. Налазима ове керамике, које је пот-

пувије обрадио П. Роман, треба додати и неке нове податке о њеној појави на налазиштима у источној Србији (Кривељ, Злотска пећина, Ковилово), Бугарској (Езеро слој VI-VII), на Косову (Гадимље, Хисар), Пелагонији (Црнобуки, Шупљевоц) и Тесалији (Argissa Magula и др.) (P. Roman, 1974, 157; *Praistorija*, 1979, 89; N. Tasić, 1979). Појава ове керамике пада у време ширења Salcuța IV културе према југу, односно коинцидира са притиском који носиоци Cernavoda III културе врше на своје јужне и западне суседе. У југословенском Подунављу керамика са Schnur орнаментиком јавља се непосредно после продора Cernavoda III културе, у време појаве и стабилизације Cotofeni културе, о чему најбоље сведочи налаз једне посуде из Ковилова која је украшена Schnur украсом у комбинацији са очивастим (Linsen) апликацијама, једним од основних стилских карактеристика Cotofeni стила.

Времену померања Salcuța културе према југу и хоризонту са Schnur керамиком у карпатско-подунавско-балканској зони, припадају још две врсте налаза степско-понтоког порекла. Први је предмет у облику скиптра, украсни камени амулет рађен од чврстог камена, углачан и стилизован у облику коњске главе, а други је привезак рађен у керамичкој техници у облику лангера (Anker, јаскорја). Скиптри, мада не тако бројни, јављају се на подручју од Каспијског језера (Terekli Mekbet) преко румуноко-бугарског Подунавља (Salcuța, Casimcea, Режева), до Пелагоније (Шупљевоц) а повезују се са Горожд-Усатово, Cernavoda III, односно са продором степских елемената на Балкан (D. Becciu, 1962, 397; M. Garašanin 1961, 115; V. Dumitrescu 1962, 95 и д.). Привесци у облику лангера су са друге стране, чешићи на налазиштима у Пелагонији и Грчкој, мада се ова околност може објаснити више случајем — бољом истраженошћу налазишта у тим областима. Привесци таквог типа налазе се углавном на налазиштима Salcuța или Cotofeni културе (Salcuța, Govoga Sat, Кривељ) када је реч о налазиштима у Подунављу или на налазиштима Езеро групе, енеолита Пелагоније, односно Fth I или FMac I у Тесалији и Македонији (Pavkaki magula, Argissa magula и др.) када је реч о налазиштима на југу. Карактеристично је да се у Грчкој привесци у облику лангера јављају на налазиштима на којима се налази и керамика украшена Schnur орнаментом, па се може закључити да припадају истом временском и културном хоризонту: крају енеолита и почетку раног бронзаног доба у Грчкој и продору степских култура на Балкан.

Трећи поуздан доказ о покретима степских племена према Карпатском басену, Подунављу и Балкану представља појава специфичног начина сахрањивања под хумкама (тумулима) у којима се по правилу у примарној инхумацији налази само један, централни гроб у дубокој јами укопаној у основицу тумула. Скелет се полаже на асуру, посила окером, због чега је у литератури одомаћен термин „Окер гробови“ и »Ockergrabkultur«. Тумули

представљају несумњиву новину у начину сахрањивања у енеолитским културама, нарочито у источном делу Карпатског басена које практикују сахрањивање згрчених покојника у равним гробовима и у оквиру некропола. Окер гробови се сигурно повезују, готово по свим елементима културног сахрањивања, с појавама у степским областима северно од Црног мора, нарочито са јамном (Grubengrab) културом и стоје у директној вези са сукцесивним померањем индоевропских племена од истока према западу. Кретања се, како је напред истакнуто, одвијају углавном равничарским простором између јужних огранака Карпата и Дунава према Панонској низији. На овом простору налази се велики број тумула, од којих они који су истраживани углавном припадају хоризонту „окер гробова“ јамне културе. У Румунији су то пре свега Rast, Seaca de Cîmp, Verbița, Plenița и др. (V. Zirga 1960, 98; E. Comsa, 1972, 59); у Бугарској, тумули у долини Енце и околине Видина (R. Popov, 1932, 89; B. Nikolov, 1976, 41), а у југословенском Подунављу, Банату и Срему пре свега, регистровано је у попису тумула који је организовао Балканолошки институт САНУ више од 600 тумула, међу којима је само десет истраживано. На основу ископаваних тумула, већина припада истом временском хоризонту као и тумули у Румунији — времену продора степских народа у Подунавље и Панонску низију. Тумули које је почетком овога века истраживао F. Milleker (Уљма, Ватин, Блајковац и др.) немају довољно сигурних података, међутим, они који су у новије време ископавани у Војводини (Војловица и Јабука код Панчева, тумули код Перлеза, Чоке, Новог Кнежевца, затим тумули у Срему — Батајница и Војка) сигурно припадају степским облицима сакралних објеката (Gy. Gazdarustay, 1965, Praistorija, 1979, 385; Н. Тасић 1982). Посебно су значајна истраживања на тумулу Јабука код Панчева, где је, поред степског начина сахрањивања (централни гроб у јами, дрвена конструкција, окер), утврђена и вертикална стратиграфија: гроб је приликом укопавања гробне раке пробио костолачку кућу (Lj. Bukvić, 1979, 14). Овај податак се поклапа с резултатима истраживања неких других тумула који су насипани са земљом у којој се налазила баденска (Перлез) или Cotofeni керамика (Seaca de Cîmpie — E. Comsa, 1976). У праћењу кретања степских племена из севернопонтских области према западу, тумули који се овде помињу, припадали би средњем таласу индоевропске сеобе. Њихово временско опредељење дају стратиграфски подаци тумула Јабука код Панчева, Перлеза, Seaca de Cîmpie и других у Румунији. Старији од ових тумула су неки други налази, од којих би овде требало поменути Арађанску хумку с баденским гробом или гроб из Csongrad-а код Сегедина, који припадају средњем енеолиту ових области (Praistorija, 1979, 204; I. Ecsedy, 1979). На овај начин бисмо добили два хронолошка хоризонта тумула у карпатско-подунавској зони. Трећи и најмлађи хоризонт тумула са елементима степских култура чине вуче-

долски тумули у којима се врши сахрањивање спаљеног покојника чији се остаци стављају у урну а урна у средиште тумула (по хоризонтали и вертикали). Из ове групе познати су тумули у румуноком делу Баната (група из Modova Veche), затим појединачни тумули код Батајнице и Војке у источном делу Срема (N. Tasić 1976, 58—60; P. Roman, 1980). Они су ископавани, па су и добијени подаци сасвим поуздани. Урне из тумула код Батајнице и Војке, као и прилози нађени крај њих били су посути црвеном окер бојом, што упућује на симбиозу степских с балканско-подунавским елементима. Тумул као сакрални објекат и посијање црвеном бојом су елементи који су у југословенско Подунавље дошли са истока, насупрот спаљивању покојника и сахрањивању у урнама, што се може сматрати аутохтоном појавом. У Карпатском басену се спаљивање доста рано среће, већ на тисаполгарским некрополама (Tibava, Lučky), као страна појава, да би на некрополи Boleráz културе код Pilismarót-Basaharc-a постала искључив ритуал у сахрањивању покојника (S. Šiška, 1968, 125; I. Torma, 1973. 484). Обичај спаљивања покојника јавља се и касније до вучедолске културе, упоредо са скелетним сахрањивањима (гробови косточлачке културе у селу Дворови код Бијељине, Падине у Ђердапу, а у баденској култури често је сахрањивање у урнама на некрополи код Fonubd-a (M. Kosorić, 1965, 83; B. Jovanović 1976, 135; N. Kalics, 1963). Биригуалност је мање или више изражена у свим енеолитским културама у Карпатском басену. Међутим, степски гробови јављају се увек самостално. Колико је досад познато, ни на једној некрополи ни на једном тумулу нису заступљена оба начина сахрањивања: степски окер гробови и скелетни гробови карактеристични за постнеолитске културе ових области.

Главну улогу у преношењу степских елемената са истока према западу одиграла је Cernavoda III култура. У којој мери су њени носиоци већ Индоевропљани, то остављамо у овом тренутку по страни, али, да је померање ове културе према западу уследило као последица притиска „индоевропских пастира“ на становништво у доњем Подунављу и у Молдавији, то не би требало стављати под сумњу (N. Tasić, 1975). Cernavoda III култура (односно Boleráz-Cernavoda III, како се она у Панонској низији назива) у свом кретању према западу дошла је најпре у додир с носиоцима најмлађе фазе Бубањ-Salcuța-Криводол комплекса, оне коју карактеришу Scheibenhenkel дршке. Потиснута од новодошавшег становништва, Salcuta IV култура се шири према северозападу (Pecica, Баранда), с једне и према југу, с друге стране. Јужно од Дунава старије фазе ове културе добијају нов импулс и јављају се многа нова насеља у источној Србији (Злота ка пећина, Кривељ, Ковилово и др.), у долини Нишаве (Бубањ), на Косову (Гадимље и Хисар), све до Пелагоније, где се ова култура меша са западнобалканском графитираном керамиком (Црнобуки, Бакарно гумно; Праисторија, 1979, 89). Извесни ре-

флекси овог продора осећају се све до средње Албаније, у слоју ПБ на Maliq-u (F. Prendi, 1966, 225).

Појава већег броја налазишта Cernavoda III-Boleraz културе на простору од Чехословачке, на северу, до Шумадије, на југу, и од Карпата до Алпа чини једну јасну цезуру између енеолитских култура типа Tiszapolgar, Bodrogkerzstur, Бубањ-Salcuța, а можда и Балтон-Ласиња културе с једне стране, и баденско-костолачко-вучедолског комплекса, с друге стране. Каква је улога Cernavoda III-Boleraz културе у културно-историјском развоју већег броја пруга и стилова на ширем простору средње и југоисточне Европе? Несумњиво, велика већ самом чињеницом што је ова култура послужила као амалгам у развоју најпре баденске а преко ње костолачке, вучедолске и даље до првих култура раног бронзаног доба карпатско-подунавско-балканске зоне. Ако носиоце Cernavoda III-Boleraz културе сматрамо делом или у целини Индоевропљанима, онда је процес индоевропеизације средње и југоисточне Европе започео овом културом, да би се наставио током средњег и позног енеолита. Дефинитивна стабилизација индоевропских племена, односно процес индоевропеизације енеолитских култура завршава се почетком бронзаног доба, дезинтеграцијом великог вучедолског културног комплекса.

У тумачењу веза између култура југословенског Подунавља и култура понтско-степске зоне пошли смо од неколико сигурних података из области материјалне и духовне културе и покушали да преко померања носилаца тих култура — „степских пастира“ — од истока према западу реконструишемо процес „индоевропеизације“ култура средње и југоисточне Европе. У области материјалне и духовне културе наведени су степски елементи: а) — сахрањивање под тумулима са скелетом који је присутан окомом; б) — појава Schnur керамике на простору од Карпата до Пинда која се везује за степске узорне; в) — појава скилтра у облику стилизоване коњске главе од Каспијског језера до Пелагоније (Terekli Mekbet, Casimcea, Salcuța, Rezhevo, Шупљеvec-Суводол); г) — облик лангера, чест такође на простору од Карпата до Грчке на југу (Govora Sat, Salcuța, Кривељ, Pevkaki и Argissa magula итд.). Сви ови елементи припадају времену широк покрета култура најпре Бубањ-Salcuța, затим Cernavoda III-Boleraz, и даље баденске, костолачке, вучедолске и наравно, јамне културе. Ове степске појаве прати нагли развој сточарства, појава номадске компоненте у енеолитским културама као основне одреднице економике њеног друштва.

При реконструкцији процеса „индоевропеизације“ прихваћена је теза о сукцесивном померању „степских пастира“ од истока према западу (А. Венас, 1964, 164; М. Гараџанин, 1973, 281) Почети овог процеса падају у време Тисаполгарске и Бодрогкерестурске културе у источним областима Карпатског басена а у Трипоље В, Cucuteni А културама источно и југоисточно од

Карпата. Померања су настављена преко Cernavoda III културе и преко продора јамне културе у западној Румунији, српском Подунављу и мађарском Полисју. Завршетак процеса „индоевропеизације” пада у време вучедолске културе, а карактеристичу га тумули са урницама посутим окер бојом и појава катакомбних гробова у Вучедолу (М. Garašanin, 1967).

ЛИТЕРАТУРА КОРИШЋЕНА У ЧЛАНКУ

1. Benac A., 1964 *Neke karakteristike pojava na zapadnom Balkanu pri proučavanju etničkih i kulturnih kretanja, Materijali IV, Beograd 1964.*
2. Berciu D., 1962 *Dva glinjana „jaskorja” i vaprosi v svjazah s kulturami Kocofen i Cernavoda, Dacia VI, 1962.*
3. „ 1962a *A Zoomorphic „Scepte” Discovered in the PR Bulgaria and its Cultural and Chronological Position, Dacia VI, 1962.*
4. Bukvić Lj., 1979 *Results of the Researches of the Mound near Jabuka — A Contribution to the Study of the Culture Graves under Tumuli, Arc. Iug. XIX, 1979.*
5. Comsa E., 1976 *Considération portant sur le tombe à ocre de la Zone Bas-Danube, Istraživanja 5, 1976.*
6. Dumitrescu V., 1962 *Un sceptru de piatră in formă de cap de cal desoperit in Iugoslavia, SCIV XIII/1, 1962.*
7. Ecsedy I., 1979 *The People of the Pit-Grave Kurgans in Eastern Hungary, Budapest 1979.*
8. Ecsedy I. — Viragh D. (1973) *Vorbericht über eine Untersuhung nach der Verbreitung der Kurgane in Ostungarn, Mitteilungen des Arch, Instituts der UAW, 4, 1973.*
9. Ezero *Ezero, ranobronzanoto selište (grupa аутора), Sofija 1979.*
10. Garašanin M., 1961 *Pontski i stepski uticaji u donjem Podunavlju i na Balkanu na prelazu iz neolita u metalno doba, GZM XV—XVI, 1961.*
11. „ 1967 *Праисторија на тлу СР Србије, Београд 1973.*
12. „ 1973 *Die Bestattung der Vučedoler »Burghügels«, Arch. Iug. VIII, 1967.*
13. Гарашанин М. — Силвоска Д., 1976 *Контролни ископувања на Шуплевец и некоји проблеми на групата Шуплевец-Бакарно гумно, Macedonie Acta Arch. 2, 1976.*
14. Gazdapustay Gy., 1965 *Prilozi pitanju hronologije i istorije groba pod humkom u Krsturu, Рад. војв. музеја 14, 1965.*

15. Gimbutas M., 1961 *Note on the Chronology and Expansion of the Pit-grave Kurgan Culture, Simpozium Praha 1961.*
16. Hanschmann E.
— Milošević V., 1976 *Argissa Magula III, Bon 1976.*
17. Häusler A., 1976 *Die Gräber der älteren Ockergrabkultur zwischen Dnepr und Karpaten, Berlin 1976.*
18. Јовановић Б., 1974 *Индоевропљани и степска култура пробова јама у раном бронзаном добу Подунавља, Istraživanja 3, 1974.*
19. „ 1976 *Obredi sahranjivanja u kostolačkoj kulturnoj grupi, Godišnjak XIII, Sarajevo 1976.*
20. Kalics N., 1963 *Die Peceler (Badener) Kultur und Anatolien, Budapest 1963.*
21. Косовић М., 1965 *Праисторијска некропола у селу Дворови код Бијељине, Clanci i grada VI, Tuzla 1965.*
22. Kovacs St., 1932 *Cimitirul eneolitic dela Decia Mureşului, AISC I, 1928—1932, Cluj 1932.*
23. Николов Б., 1976 *Mogilni pogrebenija ot ranobronzanovata epoha pri Trnave i Kneza, Arheologija XVIII/3,*
24. Popov R., 1932 *Mogilnite grobove pri Enže, Известија VI, 1932.*
25. *Praistorija — 1979* *Praistorija jugoslovenskih zemalja, том III, Eneolit (N. Tasić — S. Dimitrijević — B. Jovanović), Sarajevo 1979.*
26. Prendi F., 1966 *La civilisation prehistorique de Malitq, Studia Albanica 1, 1966.*
27. Roman P., 1974 *Das Problem der »schurverzierten« Keramik in SO—Europa, JMV 58, 1974.*
28. „ 1980 *Der »Kostolac Kultur« — Begriff nach 35 Jh. Preh. Zeitschrift 55/2, 1980.*
29. Срејовић Д., 1976 *Humke stepskih odlika na teritoriji Srbije. Godišnjak Centra za balkanološka istraživanja XIII, Sarajevo 1976.*
30. Siška S., 1968 *Tizapolgárska kultura na Slovensku, Sl. Arch. XVI/1, 1968.*
31. Smaglij N.
— Černjakov T., 1970 *Kurgany stepnoj časti meždurečja Dunaja i Dnjestra, Materijali po arheologiji severnogo Pričernomorja 6, 1970.*
32. Тасић Н., 1967 *Баденски и вучедолски културни комплекс у Југославији, Београд 1967.*
33. „ 1975 *Сернавода III и Болердз налази у југословенском Подунављу ... Balcanica VI, 1975.*

34. Тасић Н., 1979 *Der Jugoslawische Donauraum und Ägeäa im Eneolithikum, Arch. Jug. XIX, 1979.*
35. „ 1982 *Југословенско Подунавље од индоевропске сеобе до продора Скита, Београд 1982.*
36. Торма I., 1973 *Die Boleráz Kultur in Ungar, Symposium Bratislava 1973.*
37. Трбуховић В.
— Вуковић ЈБ., 1987 *О хронолошком односу локалитета раног бронзаног доба у Неготинској Крајини, Старијар XVII, 1987.*
38. Zbenovich V., 1973 *Chronology and Cultural Relations of the Usatovo Group, Symposium Bratislava, 1973.*
39. Zirra V., 1960 *Kultura pogrebenija s ohroj v Zakarpatskih oblastjah RNR, Materijali k isledovanija po arheologii J—Z SSSR i RNR, Kišinjev 1960.*

